УДК 808.3 – 087.2 : 940.2 (477.64) “1734/1775”

ГОСПОДАРСЬКА ЛЕКСИКА В ДОКУМЕНТАХ АРХІВУ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Христич І.А., здобувач

Запорізький державний університет

Лексичний склад мови певною мірою відображає різні аспекти життя народу упродовж усієї його історії.

Невід’ємною частиною української національної історії стала доба козаччини, яка і сьогодні вимагає всебічного дослідження, оскільки деякі її аспекти ще залишаються маловивченими. Наприклад, детальнішого висвітлення потребує мовленнєва практика козацтва, зокрема, прошарок господарської лексики запорозького козацького вжитку.

Джерелами відомостей про господарську діяльність на Запорозькій Січі є наукові та художні твори Д.Яворницького [1], Я.Новицького [2], А.Скальковського [3], А.Кащенка [4], З.Тулуб [5] та інших авторів. Вони дають уявлення про різні лексико-семантичні групи козацької господарської лексики.

Визначною подією у культурному житті нашого народу став вихід двох перших томів запланованого сорокатомного видання одного з найважливіших джерел дослідження господарської лексики – “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”, який був здійснений зусиллями Головного архівного управління, Центрального державного історичного архіву України, Національної академії наук й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Перший том цієї пам’ятки побачив світ 1998 року, а другий – двома роками пізніше. Важливість цієї пам’ятки полягає насамперед у тому, що в ній зафіксована народнорозмовна стихія 18 століття.

Багатьох науковців у різні часи цікавили матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі, бо відновити правду про історичну долю українського народу, його культуру неможливо без використання широкої джерельної бази. Матеріали архіву Коша Січі Запорозької протягом 60 років перебували в руках А.Скальковського, який установив над ними цілковиту монополію. Про Архів Коша наукова громадкість уперше дізналася саме з його праць і опублікованих ним добірок документів. Треба відзначити, що в працях і публікаціях А.Скальковського було багато недоліків: по-перше, скорочення тексту без жодних на те застережень; по-друге, суб’єктивне редагування документів тощо. Але винятком стало те, що А.Скальковський дозволив Я.Новицькому надрукувати 62 документи з Архіву Коша Запорозької Січі [6]. Ця праця відзначається високим рівнем археографічної підготовки.

Хоча Архів Коша Нової Запорозької Січі почав інтенсивно вивчатися в радянський час, публікація його документів була мінімальною. Лише з кінця 80-х рр. XX століття у відродженому часописі “Київська старовина” і в журналі “Архіви України” почали з’являтися цікаві дослідження Л.З.Гісцової і Л.Я.Демченко [7; 8; 9].

Архів Коша Нової Запорозької Січі включає в себе 374 справи, які висвітлюють усі боки життя Січі за останні майже чотири десятиліття її існування. Оскільки матеріали Архіву Коша за винятком кількох, що мають ретроспективний характер, охоплюють 1734-1775 рр., то їх хронологічні межі збігаються з періодом існування останньої Запорозької Січі, яка називалась Новою Січчю. Варто відзначити, що найпоширенішою формою ділових паперів Архіву Коша спочатку був лист, на зміну якому все частіше приходили запозичені форми дипломатії – “ордери”, “репорти”, “промеморії”. Чужоземного впливу зазнала і мова документів Архіву Коша. Староукраїнська ділова мова, яка широко використовувалася у 40-х рр., у 60-70 рр. 18 століття поступово витісняється канцелярською мовою навіть у внутрішньому листуванні. Таких же змін зазнала і графіка документів Архіву. На зміну скоропису київської школи прийшов скоропис, позначений впливом цивільного шрифту.

Помітне місце у матеріалах Архіву Коша становлять і документи, які містять відомості про процес розвитку господарювання на Січі – рибальства, мисливства, землеробства, скотарства, садівництва, бджільництва, городництва. З огляду на це господарську лексику запорозького козацького вжитку попередньо можна поділити на такі лексико-семантичні групи:

- лексика на позначення знарядь праці: невід, перемети, сітки рибальські, човен, бурав (пристрій для буріння отворів у землі для встановлення снопів), малахай (довгий шкіряний батіг), сокира, рушниця (наприклад: “...отобравъ у нихъ денегъ восѣмъсотъ рублей, лошадей четири з возами и со всею упражу,

рушницъ три, а ихъ самих отпустилъ" [10, 348]; " //Петро да мололѣтной хлопець Антонъ, стояли з неводомъ, переметами и сѣтками риболовънними в лиманѣ Бѣломъ въ урочищи Кардаши» [11, 547]; «А при взятіі реченного Шулги показанними калниками в полон забрали тѣ жъ калмики имущества, а имянно: риболовнихъ сѣток три, лотку новую одну, секѣру едну, сандолъ один…" [11,536]);

- лексика на позначення осіб за родом діяльності: чабан, рибалка, невідчик (рибалка, який закидає невід), пастух, зимівник, погонщик, табунщик (наприклад: "І пастухи того стада за ним гнали і одного вола отбили, а другова – оной козакъ перевезъ на показанной остров" [11, 227]; "…от Карасевской вершины, села Дубатъ Узукъ Садула с овчарника противъ Дубинской долины, с острова, где рыбалки живут, запорожской козакъ Василей укралъ два вола" [11, 227]; "Въ 744-м году у чабана Садла при Бѣлозерке ж насилно отняли казаки вола і 10 ру. днгъ" [11, 245]; "А понеже, какъ извесътно при Следственної каміси, что оных kasаков, prosванием Самоθаловъ имелос два брата, ис которых одинъ и умре, а другои и понне имеетца зимовникомъ своим на речке Соленои…" [11,182] (лексема "зимівник" – багатозначна, тому що зимівниками називали людей, які займалися господарюванням на Січі, а також поселення цих козаків);

- лексика на позначення продуктів господарської діяльності: мед, борошно, крупа, хутро, овчина, сіно (наприклад: "...борошна пшеничъного саковъ трое – въ два рублѣ; гречаного борошна саковъ двое – въ одинъ рублъ пятдесят копѣекъ…" [11,549]; "...бѣлихъ свитъ молодечихъ шесть – по пятъдесят копѣекъ – шерсти ωвечой…" [11,546]; "1768 р., березня 8. – Ордер Коша кодацькому Назарові Поперечному про удовільнення претензій козаків Нижчестеблівського куреня за спаш сіна" [10, 442]; ".../// пограбыли четирех лошадей <…>, одного быка, сорокъ паръ барашковихъ шкурок, шестънадцат овецъ, шесть пар сапоговъ…" [11,325]);

- лексика на позначення процесів дії: жнива, сінокіс, оранка, випас коней, заготівля сіна, риболовля, звірина ловля (наприклад: "При том же татарские депутаты говорили, что-де запорожские козаки на ихъ татарской земле многие дворы поселили и в прошедшее-де лето землю пахали и сено косили" [11,494]; "И по посланому з нашего Сената въ Военную коллегию того ж году указу велѣнно той коллегій Войску Донскому накрѣпко потвердит, дабы донские козаки вамъ запорожцят [!] в ловленій в выше помянутых мѣстахъ риби и звира никакова препятствія и обыдъ отнюдь не чинили под тяжкимъ штрафомъ" [10,435]; "Запорожцямъ для довольствія вшего рибнія и зверинія лов[ли], також степи и протчія угоди тѣ..." [10,436]; "…понеже какъ тем писмом обявляете, яко они, нагайцы, от реки Молочной к Днепру возвратятся там хлѣб жать и чрез зиму стоять будуть…" [10, 86]; "Был−де онъ с протчіїми козаками в Бѣломъ лиманѣ на рибной ловлѣ" [11, 534]);

- лексика на позначення сільськогосподарських тварин та їх сукупність: жеребець, кобила, віл, коні (лошадь), корови, овці; товар, скот, табун, кошара, худоба, стадо, отара (наприклад: «744 году на Конской Воде у банцисарайского жителя Гасана да у карасевского Юрия с кошари, із ымеющагося на той Конской Водѣ зимовника козаки, перед вечеромъ приехавъ, пять человекъ отогнали три коня і два вола..." [11, 229]; "И яко в нас была мова, что шкоду имѣете, ω которой, если певност имѣтимете, возмѣте и за свою худобу стойте" [10,50]; "...ижъ нужди ради таковой ωт ганского влчства мы мусѣли ωтдалитися, же превеликую кривду ωт татар за утѣкающіе ихъ кримъскіе и нагайскіе неволники маемъ, албо рачей за конѣ, товар и ωвци, невѣсть где погибающіе, по суду ихъ татарскому напастне платячи и снаги бъ ншей дале не стало" [10, 67]; "А особливо против пятисотинного табуна, которой, от нагайских татаръ сворованной, іми возвращенъ" [11, 287], ця лексична група слів є найчисленнішою серед досліджуваного матеріалу Архіву Коша Нової Запорозької Січі);

- лексика на позначення засобів пересування: віз, візок, підвода, мажа, мажара (наприклад: "... и в мѣстечку Черъкасах, отобравъ въ него конѣ и рибу зъ возомъ, а его повѣсили полякы" [10, 274]; "... поковникъ Федоръ Бѣлій з старшиною и товариствомъ имѣють лошади свои, возкы и протчое в Глуховѣ оставить…" [11,114]). У Словнику української мови Бориса Грінченка ми знаходимо пояснення слів "мажа" – чумацький віз [12, II, 396], "мажара" – великий віз [12, II, 396];

- лексика на позначення місць поселення людей (у тому числі за родом їх сільськогосподарської діяльності): зимівник, хутір, хутір вівчарський, стан рибальський (наприклад: "Въ 161-мъ году бакчесарайского жителя, Али называемого человека, Иргадского куреня казаки – одинъ Семенъ // называемый, с товарыществомъ, напавъ на овчарския хуторы, сто пятьдесятъ овець пограбилы" [11, 323]; " Въ 160-мъ году окрестъ Молочних Водъ, в урочище култепе, карасунского хаджи Сулеймена запорожиане вдень с хутора его двухъ лошадей отогнали и в свои курени отвели" [11, 328] ; "Тогда реченной служитель у другова Крымского жителя Мегмета, із того жъ коша взявъ два коня,

перепровадилъ до Бела Озера к рыбалскому стану, і в том стану былъ козакъ Алексей" [11, 233]; "744 на Черной долинѣ у крымского жителя Сеферѣ на овчарском кошу запорожцы, которыя живут в зимовниках, лежащих против Кере-Кермана, украли двенадцать воловъ" [11, 233]);

- лексика на позначення місць утримування об'єктів господарювання: завод вівчарський, стан овечий, пригон вівчарський, пригон скотарський (наприклад: "Въ 160-мъ году в урочище Токмакъ-Дамагинде Хаджи Сулиймана на овчарскія заводи, вдень напавъ…" [11, 328]; "Въ 161-мъ году бакчесарайского жителя Сирачь Хаджи Ибрагимъ Агы въ овчарскыхъ пригонахъ запорожане четирехъ воловъ, пят лошадей украли…" [11, 324]; "Въ 161-мъ году в урочищѣ Беи-Гечу Черних Водъ и Конских Вод куреней казаки перекопского жителя Орасъ Акая в пригонах рогатой скатини одного быка, отнявъ, увелы" [11, 337]; "743 на урочище Кора-Чекрак у крымского жителя Гаджи Ибрагима с овчарского коша запорожцы ночью украли двенадцать воловъ" [11, 233]; "На урочищѣ Ресали-Кугумъ у крымского жителя арменина Алмеса ізъ скотского коша запорожцы, пришед із зимовников, лежащих на Тамгалы, украли рогатого скота пятнадцать" [11, 236]);

- лексика на позначення предметів господарського вжитку: бочка, збруя, сідло, діль, чувал, сайдак, (наприклад: " И ис тех-де котлов отдал онъ одинъ казаку Сергиевского куреня, именем Терентию, за украденное ево из земълянки реченного Пятака седло..." [11, 212]; "... на овечей станъ восемь человѣкъ казаковъ напали и ограбили три лошади и со всех пастуховъ сайдакі, ружя, плати, запаси и протчие, пограбя, уехали" [11, 435]. У Словнику української мови Б.Грінченка ми знаходимо пояснення значення слів "діль" – пучок ниток для сітей, невода [12, I, 391], "чувал" – великий мішок [12, IV, 474].

Архів Коша Нової Запорозької Січі як джерельний матеріал привертав і привертає увагу багатьох дослідників. Так, О.Апанович писала: "Невичерпні багатства документальних даних, які містить цей архів, надають його матеріалам великого значення не тільки для дослідників запорозької історії, а й для вчених, що розробляють інші проблеми історичної науки, а також питання історії мови, літератури, мистецтва, етнографії, фольклору тощо. Архів коша Запорозької Січі – це справжня перлина української писемності XVIII ст." [13, 272].

Вихід цієї пам'ятки друком відкриває ще ширші можливості для її всебічного дослідження і, зокрема, дослідження господарської лексики запорозького козацького вжитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С.Сохань. - К.: Наукова думка, 1990 –1991. – Т. 1. – 592 с.
2. Новицкий Я. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 г. – Рига: Спридитис, 1990. – 118 с.
3. Скальковський А. История новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Часть 1. – Одесса: Городская типография, 1846. – 367 с.
4. Кащенко А. Зруйноване гніздо: історичні повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1991. – 647 с.
5. Тулуб З. Людолови: Історичний роман: У 2 т. – К.: Дніпро, 1988.
6. Новицький Я.П. Материалы для истории запорожских козаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 1-98.
7. Гісцова Л.З. Архів Коша Запорозького. Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина. – К., 1992. - № 3. – С.11-21.
8. Гісцова Л.З. З архіву Коша Нової Запорозької Січі // Архіву України. – 1990. - № 6. – С. 67-70.
9. Гісцова Л.З., Демченко Л.Я. Сусідів не вибирають. (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків) // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 71-77.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 – К., 1998. – Т.1. - 697 с.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 2000. – Т.2. - 752 с.
12. Словарь украинского языка. Собранный редакціей журнала "Кіевская Старина": Репринтне видання / Ред., с добавлением собственного материала Б.Д.Гринченка: У 4 т. - К.: Лексикон, 1996.
13. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – С. 267-300.